INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	9
4 Nederzettingen	12
5 Bevolking	17
6 Middelen van bestaan	19
7 Sociale en culturele voorzieningen	26
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	29
Bronnen	35
Bijlagen	37

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Vriezenveen is een verstedelijkte plattelandsgemeente in het noordwesten van Twente. In het noorden grenst de gemeente aan de Sallandse gemeente Hardenberg, in het noordoosten aan de "Samtgemeinde" Uelsen in de Bondsrepubliek Duitsland, in het oosten aan Tubbergen, in het zuidoosten aan Almelo, in het zuidwesten aan Wierden en in het westen aan de Sallandse gemeenten Hellendoorn en Den Ham. Op **kaart 1** is de ligging van Vriezenveen in Twente ingetekend.

Behalve het bestuurlijke en administratieve centrum Vriezenveen bestaat de gemeente uit de kernen Westerhaar-Vriezenveensewijk, De Pollen en Aadorp en de buurschappen Bruinehaar, Weitemanslanden en Westerhoeven.

De gemeente Vriezenveen is in april 1811 ontstaan uit het voormalige gelijknamige schoutambt, dat het noordelijke gedeelte vormde van de Heerlijkheid Almelo en Vriezenveen. Nadien hebben zich slechts twee kleine gemeentelijke grenswijzigingen voorgedaan, in 1935 met de gemeente Hardenberg en in 1967 met de gemeente Den Ham.

Op 1 januari 1988 bedroeg het totale gemeentelijke grondgebied 73,99 km^2 (waarvan 0,75 km^2 binnenwater breder dan 6 meter), het aantal inwoners 18.484 en de woningvoorraad 5.886 eenheden. De bevolkingsdichtheid en de woningdichtheid per km^2 land waren op die datum respectievelijk 252 en 80. Ter vergelijking: de bevolkingsdichtheid per km^2 land in Twente als geheel bedroeg op 1

januari 1988 400, de
woningdichtheid 149.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie

Het huidige landschap van de gemeente Vriezenveen is grotendeels het resultaat van natuurlijke processen en van activiteiten van de mens in de jongste geologische periode, het zogenaamde Holoceen. Onder invloed van veranderingen in klimatologische omstandigheden vond in het bekken, waarin onder andere Vriezenveen ligt, veenvorming plaats. Langzaam maar zeker ontwikkelde zich in dat met dekzandruggen omringde bekken, waaruit het overtollige water moeilijk afgevoerd kon worden, in een zuurstofarm, drassig milieu een pakket hoogveen, variërend in dikte van enkele decimeters in het zuiden tot plaatselijk ruim acht meter in het noorden. In het zuidoosten van de gemeente op de grens met Tubbergen ontstond hier en daar moerasveen.

Alleen in het uiterste noorden van de gemeente bevinden zich enkele gebieden die niet met veen bedekt zijn geweest. Het betreft de uit grind, keien en grof zand bestaande en met dekzand bedekte gestuwde afzettingen van Sibculo en Bruinehaar ("haar" betekent in dit verband een dekzandopduiking temidden van lager gelegen heide- en veengronden).

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

Door de verschillende wijzen van exploitatie van het grondgebied sedert het begin van de occupatie heeft zich in de gemeente Vriezenveen grofweg een tweetal bodemsoorten ontwikkeld. De eerste bewoners vestigden zich op de hogere delen bij Sibculo en Bruinehaar en langs het riviertje de Vriezenveensche Aa. Bemesting

van de akkers met heideplaggen vermengd met dierlijke uitwerpselen leidde tot het ontstaan van vruchtbare enkeerdgronden. De gestuwde afzettingen kregen zo in de loop van de tijd dikke cultuurdekken variërend van 30 tot 50 cm. Op de kleine stuwwal in het noordoosten van de gemeente ontstond het esdorp Bruinehaar. De nederzetting zelf is na 1850 in landschappelijk opzicht nauwelijks veranderd, het bijbehorende veengebied ten zuiden, westen en noorden ervan daarentegen zeer sterk. Met uitzondering van het natuurreservaat "Engbertsdijksvenen", waar nog op beperkte schaal veen gewonnen wordt, en de Nieuwe Hoevenwegsvenen, heeft het vroegere veenlandschap plaats gemaakt voor een veenkoloniaal akkerbouwgebied met een rationele verkavelingsstructuur.

Ten noorden van de Vriezenveensche Aa ontwikkelde zich in de loop van de tijd het voor Vriezenveen zo karakteristieke hoogveenontginningslandschap gekenmerkt door lintvormig samengetrokken bebouwing en een strookvormige verkavelingsstructuur. Door bemesting kreeg het veen plaatselijk een dun cultuurdek. Waar door oxidatie en inklink het veenpakket verdween, kwamen verschillende zandgronden aan de oppervlakte.

Door de in 1954 besloten en in 1964 voltooide ruilverkaveling "Vriezenveen" onderging het slagenlandschap een drastische gedaanteverwisseling. De noord-zuid gerichte strokenverkaveling werd vervangen door een hoofdzakelijk oost-west georiënteerde blokverkaveling met brede, rechte ontwateringssloten. Alleen in het gebied "Het Veenschap" is het sterk afwisselende slagenlandschap bestaande uit smalle stroken bouw- en weilanden, bos en onvergraven hoogveen bewaard gebleven. Dit deel van het oude ontginningslandschap is vanwege de enorme dikte van het veenpakket niet in de ruilverkaveling ingebracht en geeft als zodanig een goed beeld van de vroegere ruimtelijke structuur van een groot deel van de gemeente Vriezenveen. **Kaart 2** geeft een gegeneraliseerd overzicht van de in de gemeente Vriezenveen voorkomende bodemsoorten en de bijbehorende geologische formaties.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

Om de controle over het grote veengebied ten noorden van Almelo te effectueren, gaven de bewoners van het Huis van Almelo in het begin van de veertiende eeuw de wildernissen ter ontginning uit aan "Vrijen Vresen ende alle die lude ende oeren erfgenamen, die daer nu wonet op den voerseyden vene dat gheleghen is tusschen der Wederder (Wierdense) wueste ende Bavesbeke".

De ontginningsmethode die de kolonisten toepasten, was van het in de Middeleeuwen ontwikkelde Fries-Hollandse type. Dwars op de Vriezenveensche Aa werden op gelijke afstand sloten gegraven. Deze zogenaamde zwettesloten dienden als ontwateringskanalen en als perceelsgrenzen.

Belangrijk bij de individuele ontginning van de woeste gronden was het "recht van opstrek", waarbij iedere gerechtigde eigenaar het recht had op het ontginnen van de voor en achter zijn in cultuur gebrachte landen gelegen gronden, voorzover deze binnen de verlengden van zijn zwettesloten (=grenssloten) en binnen de grenzen van het eigen dorp of buurschap lagen. Door het steeds verder voortschrijden van de ontginningen ontstonden langgerekte percelen, die als gevolg van het heersende erfrecht steeds smaller werden. Een en ander leidde, hoewel noodzakelijk om iedere boer te laten beschikken over zowel hooi-, wei- en bouwlanden als woeste gronden, tot een uit agrarisch oogpunt zeer ongunstig verkavelingspatroon. Voor de genoemde ruilverkaveling kwam het niet zelden voor dat een opgaand erf zich van zuid naar noord over een lengte van tien kilometer uitstrekte, terwijl de breedte ervan slechts enkele meters bedroeg.

Het duurde tot het einde van de negentiende eeuw voordat een begin gemaakt werd met het op grote schaal vergraven van de veenpakketten in het noorden van de gemeente. Dit was enerzijds te wijten aan het tot dan toe ontbreken van goede afvoerwegen voor overtollig water en voor turf, anderzijds aan het feit dat de verveningen nog niet vanuit Noordoost-Overijssel tot in de gemeente Vriezenveen waren doorgedrongen. Daarvoor werd er alleen turf gewonnen voor eigen gebruik en voor het verwerven van extra inkomsten naast het inkomen uit het landbouwbedrijf.

De grootschalige exploitatie van het dikke veenpakket in het noorden van de gemeente begon nadat tussen 1890 en 1895 het Vriezenveensche Veenkanaal was gegraven. De vervening werd georganiseerd door verveners uit de in 1859 aan het Overijsselsch Kanaal Almelo-Zwolle ontstane veenkolonie Vroomshoop. De eerste fase in het ontginnen van de hoogvenen bestond uit het graven van een stelsel van ontwateringskanalen (wijken en dwarswijken) en het afvoeren van de turf. In de tweede fase werden de aan de oppervlakte gekomen pleistocene zandgronden (dalgronden of dallen) geschikt gemaakt voor agrarische doeleinden. Vooral zonen van de kolonisten uit de Groninger en Drentse veenkoloniale akkerbouwgebieden die zich na de verveningen in de veenkoloniën van Noordoost-Overijssel hadden gevestigd en daar hun grote veenkoloniale akkerbouw- en veeteeltbedrijven hadden opgezet, legden zich toe op het in cultuur brengen van deze dalgronden in Vriezenveen.

Ontginnings- en verkavelingswerkzaamheden in het uit moerassige weilanden en hoogvenen bestaande gebied ten westen van het Overijsselsch Kanaal, De Woesten, werden in 1919 ter hand genomen door een ruilverkavelingsmaatschappij. Het complex gronden ten zuiden van de weg Vriezenveen-Geesteren en ten oosten van de Schipsloot, de Weitemanslanden, werd in 1928 in een ontginningsmaatschappij ingebracht. Het noordelijke deel van de Kooiplas bleef als natuurmonument gereserveerd.

Bestond in 1847 ongeveer 3.800 ha van het totale gemeentelijke grondgebied van ruim 7.200 ha uit woeste veengronden en heidevelden (=ruim 50%), in 1947 bedroeg het oppervlak woeste gronden nog ruim 2.800 ha, oftewel ongeveer 38% van de totale oppervlakte van de gemeente. Na 1947 is het oppervlak woeste grond (droog en nat natuurlijk terrein) verder afgenomen tot 806 ha op 1 januari 1985.

2.4. Waterbeheersing

Vanaf het begin van de occupatie van het gebied tot in de twintigste eeuw vormde wateroverlast een regelmatig terugkerend probleem bij het instandhouden van de bruikbaarheid van de moeizaam verworven cultuurgrond. Om de toestroom van grote hoeveelheden overtollig water vanuit omliggende, hoger gelegen gebieden via beken als de Bavesbeek, de Itterbeek, de Lolee en de Broekbeek enigszins tegen te gaan, wierpen de kolonisten ten oosten en ten zuiden van het hun toegewezen gebied (langs de Bavesbeek en de Vriezenveensche Aa) een wal op. Om het overtollige water uit het gebied zelf af te voeren groeven de pioniers iets ten zuiden van de Vriezenveensche Aa de Hollandergraven. Deze moest het riviertje van een deel van de al maar toenemende hoeveelheid water ontlasten en het overtollige water naar de Regge afvoeren. Ter bescherming van de bouwlanden op het hoge gedeelte van het veenpakket tegen de toestroom van water uit de niet ontgonnen veengebieden ten noorden ervan, werden leidijken aangelegd.

Naarmate rond het midden van de vorige eeuw de ontginningen van de woeste gronden in omringende gebieden een sterke stimulans kregen, onder meer als gevolg van het opheffen van de marke-organisaties, nam in het gehele Reggedal de wateroverlast flink toe, vooral in natte jaargetijden. Verschillende gemeenteverslagen van Vriezenveen uit het midden van de vorige eeuw melden, dat 's winters het grootste deel van de landerijen, wegen en zelfs bruggen regelmatig onder water verdwenen.

Het gereedkomen van het Overijsselsch Kanaal van Almelo naar Zwolle in 1855 betekende een eerste verbetering in de waterbeheersingssituatie in de gemeente Vriezenveen. De hogere gronden waterden in het vervolg niet meer via de Hollandergraven naar Almelo af, maar via het kanaal direkt naar de Regge.

Verschillende verbeteringsronden in de waterhuishoudkundige situatie in het Reggedal op initiatief van het in 1884 opgerichte waterschap "De Regge" hadden onder andere voor Vriezenveen opnieuw een sterke afname van de wateroverlast tot gevolg. In 1903 kwam tijdens een eerste verbeteringsronde op de plaats waar voordien de Stouwesloot liep, de Veeneleiding gereed. Dit nieuwe afvoerkanaal voor overtollig water kreeg bij Vroomshoop een vrije lozing op het Overijsselsch Kanaal van Zwolle naar Vroomshoop. In 1907 werd de rechtstreekse verbinding van de Veeneleiding met de Hollandergraven verbroken. In 1925 begon een tweede verbeteringsronde. De voor de gemeente Vriezenveen relevante

werkzaamheden betroffen de verruiming van de Veeneleiding (1925), het graven van een keten van kanalen ter ontlasting van de Hollandergraven (onder meer het Geestersche Stroomkanaal en het Nieuwe Stroomkanaal) en de realisatie van een onderleider onder het Overijsselsch Kanaal Almelo-Zwolle voor de Hollandergraven. Hierdoor verviel bij Vriezenveen de keersluis in het Overijsselsch Kanaal Almelo-De Haandrik. Het gedeelte van het Vriezenveensche Veenkanaal beneden de aftakking van het Nieuwe Stroomkanaal kreeg naast de scheepvaartfunctie ook een afwateringsfunctie.

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de Veeneleiding ten behoeve van de ruilverkaveling Vriezenveen een lager waterpeil, waardoor ook in het oude cultuurlandschap ten zuiden van het dorp Vriezenveen wateroverlast in met name natte jaargetijden tot het verleden ging behoren. Het dichte net van sloten met bijbehorende duikertjes en houten bruggetjes maakte plaats voor een stelsel van rechte sloten en andere afwateringskanalen.

3 Infrastructuur

(kaart 3)

3.1. Waterwegen
Voor de komst van het Overijsselsch Kanaal van Almelo naar Zwolle lag in het oosten van het dorpsgebied van Vriezenveen de Schipsloot. Deze vaarweg is in de tweede helft van de zeventiende eeuw gegraven ter vervanging van de oude natuurlijke waterweg de "Bavesbeecke", die in de loop der tijd geheel verzand was. De Schipsloot vormde de verbinding tussen Vriezenveen en overig Twente. Het belangrijkste handelsprodukt was turf die door de turfschippers met kleine schuiten, waaronder de bekende "Enterse zompen", hoofdzakelijk naar Almelo vervoerd werd om daar verhandeld te worden. Voor het Kooykershuis bij de eendenkooi (onderdeel van de huidige Kooiplas) lag het haventje, waar de schuiten na de dagtocht afgemeerd werden. Om de waterstand in de Schipsloot onder controle te kunnen houden, werd ten noorden van het dorp een vijftal eenvoudige sluizen gebouwd. Op het Oosteinde bevond zich de hoofdstuw of -zijl. De sluizen werden alleen geopend als de schippers 's morgens het veen in trokken en als zij 's avonds met geladen schepen uit het veen terugkeerden. 's Nachts voeren de schippers hun vrachten naar Almelo om de andere ochtend op tijd terug te zijn. In de jaren twintig van de twintigste eeuw kwam er een einde aan de schipperij op de Schipsloot, die hoofdzakelijk gedurende de wintermaanden plaatsvond. De oude waterweg slibte nadien dicht en werd grotendeels gedempt.

Op 1 januari 1853 werd begonnen met de aanleg van het gedeelte van het Overijsselsch Kanaal tussen

Daarlerveen en Almelo. Nadat op 11 juni 1855 de werkzaamheden aan dit onderdeel van het Overijsselsche Kanalenstelsel voltooid was, had Vriezenveen zowel een goede scheepvaartverbinding met Almelo als met Zwolle. In 1856 volgde de openstelling van het voedingskanaal tussen de Vecht (bij de Haandrik in de gemeente Gramsbergen) en het Overijsselsch Kanaal (bij Vroomshoop), waardoor Vriezenveen ook een verbinding over water naar Hardenberg, Gramsbergen en, via het Coevordensche Kanaal, Coevorden kreeg.

In de raadsvergadering van 27 april 1889 werd besloten tot de aanleg van een turfafvoerkanaal tussen het Overijsselsch Kanaal en de Paterswal dwars door de noordelijke veengebieden. Nadat op 13 november 1890 de eerste sectie opgeleverd werd, volgde in 1907 de voltooiing van het kanaal. Bij Westerhaar kwam in 1914 de ophaalbrug gereed en in 1926 de schutsluis.

Na de aanleg van de Twentekanalen verloren de Overijsselsche Kanalen meer en meer hun betekenis als scheepvaartroute voor Twente. Naast de veel geringere capaciteit (laatstgenoemde kanalen waren slechts bevaarbaar voor schepen tot 150 ton, de Twentekanalen konden schepen tot 1.350 ton aan) hadden de Overijsselsche Kanalen ten opzichte van de Twentekanalen een ander belangrijk nadeel: een groot aantal bruggen en sluizen maakte het vervoer langzaam en extra duur. Voeg hierbij de aanleg van goede spoor- en wegverbindingen tussen Twente en de economische centra in het westen van Nederland, en het zal duidelijk zijn waarom na de Tweede Wereldoorlog op het grootste deel van het Overijsselsche Kanalenstelsel de scheepvaart werd opgeheven. Vriezenveen verloor hierdoor een rechtstreekse scheepvaartverbinding met Zwolle, de verbindingen met Almelo en Coevorden bleven bestaan.

3.2. Wegen

Omstreeks het midden van de vorige eeuw was er slechts één doorgaande weg die Vriezenveen met omliggende plaatsen verbond. Van Almelo liep via het westelijke deel van de weg door Vriezenveen, die toen nog bestond uit een mengsel van gewalst grind en zand (Macadamweg), een straatweg naar Hooge Heksel, Daarle en Den Ham.

Pas na de aanleg van het Overijsselsch Kanaal en de spoorlijn Almelo-Mariënberg werd begonnen met de ontsluiting van de gemeente Vriezenveen via verharde wegen. In 1929 kwam als eerst de verharde weg Hardenberg-Vriezenveen-Almelo tot stand, hetgeen een aanzienlijke verkorting van de verbinding tussen Twente en Noordoost-Overijssel betekende. De nieuwe weg volgde ten noorden van Vriezenveen-dorp de oude veenweg naar Westerhaar en Vriezenveensewijk. Ten zuiden van Vriezenveen werd de nieuwe weg aangelegd op de uit 1852 daterende straatweg naar Almelo. De enige rechtstreekse verbinding tussen Westerhaar en Vriezenveensewijk en buiten de gemeente gelegen plaatsen was tot dan toe een landweg naar Vroomshoop.

De weg van Vriezenveen naar Bruinehaar bleef vooralsnog onverhard en met name in natte jaargetijden regelmatig onbegaanbaar. In deze situatie kwam na 1930 verbetering, toen de Oude Hoevenweg van Vriezenveen via De Pollen en Bruinehaar naar Kloosterhaar werd verhard. Op het Oosteinde van Vriezenveen sloot de Oude Hoevenweg aan op een nieuwe verharde weg door de Weitemanslanden naar Almelo (de huidige Weitemansweg). De Paterswal tussen De Pollen en Sibculo, die in vroegere tijden de verbindingsroute vormde tussen het klooster van Sibculo en dat van Albergen, kreeg in 1934 een verhard wegdek. De kortste verbinding tussen Vriezenveen en Aadorp was in dat jaar (afgezien van transport via de spoorlijn, het Overijsselsch Kanaal en een rijwielpad langs het kanaal) de route via de Almeloseweg en een op de gedempte Vriezenveensche Aa aangelegde zandweg. Later werd de in 1933 reeds bestaande verharde weg langs het Overijsselsche Kanaal van Vroomshoop via Vriezenveen naar Wierden aan de oostzijde over het genoemde rijwielpad doorgetrokken naar Aadorp en van daaruit naar Almelo.

Een uitgebreid stelsel van verharde lokale wegen verscheen in het oude cultuurlandschap tijdens de uitvoering van de ruilverkaveling Vriezenveen en kwam in de plaats van het oude stelsel van zuid-noord lopende opwegen over de kavels. De belangrijkste na-oorlogse uitbreiding van het stelsel van doorgaande wegen vormt Rijksweg 36. Deze weg maakt deel uit van de belangrijke verkeersader die de Twentse stedenband met Noordoost-Overijssel en Zuidoost-Drenthe verbindt. Onlangs is de aftakking van de Rijksweg 36 om Aadorp en Almelo heen naar Rijksweg 35 gereedgekomen.

3.3. Spoorwegen

De spoorlijn Almelo-Mariënberg, waaraan binnen de gemeente Vriezenveen in het uiterste westen van de hoofdkern een station werd gebouwd, is aangelegd door de op 8 mei 1899 te Zwolle opgerichte Noordoosterlocaalspoorweg-Maatschappij (N.O.L.S.). De in 1906 geopende spoorlijn gaf Vriezenveen een direkte verbinding met de grote Twentse textielcentra en in Mariënberg aansluiting op de spoorlijn Zwolle-Emmen. Het oorspronkelijke station van Vriezenveen, dat in 1905 opgeleverd werd, is in 1985 afgebroken en vervangen door een abri.

4 Nederzettingen

(kaarten 4, 5 en 6)

4.1. Kernen

Het dorp **Vriezenveen** is in eerste aanleg aan het einde van de veertiende eeuw ontstaan, toen zich in het grote veengebied van de Heerlijkheid van Almelo enige kolonisten vestigden. Volgens de overlevering betrof het mensen uit de Hollandse en Utrechtse laagveengebieden. Dit vermoeden wordt gestaafd door de naam die de kolonisten gaven aan de door hen gegraven Hollandergraven en de door hen gevolgde wijze van ontginnen. Begin vijftiende eeuw begonnen de kolonisten, versterkt met een grote groep nieuwelingen uit Friesland, met het in cultuur brengen van de veengronden en het bouwen van een nederzetting ongeveer 1.200 meter ten noorden van de ontginningsbasis de Vriezenveensche Aa. De nederzetting aan de Oudeweg kreeg van de heren van het Huis van Almelo een eigen dorpsregering met de bijbehorende rechten, onder meer het genoemde recht van opstrek.

Omdat bij vererving de hoeven, die aanvankelijk gemiddeld 16 akkers (1 akker = 7 meter) breed waren, in de lengte onder de jongere generaties werden verdeeld, werden de kavels in de loop der tijd steeds smaller. Ze werden steeds langer omdat het verlies aan cultuurgrond steeds in de lengte moest worden teruggewonnen. De meest arbeidsintensieve percelen, de bouwlanden, kwamen daardoor steeds verder weg te liggen. De eerste nederzetting werd daarom geleidelijk aan opgebroken en verplaatst naar een lokatie ongeveer 1.300 meter noordelijker. Aan het eind van de vijftiende eeuw was de nederzetting aan de

Oudeweg verdwenen. Een tweede factor die een rol speelde bij de verplaatsing van de bewoningsas, was de inklink van het veenpakket, waardoor de gronden steeds drassiger werden. Weilanden veranderden in hooilanden, bouwlanden in weilanden.

De bewoning van de nieuwe nederzetting aan de Buterweg werd in 1666 grotendeels beëindigd. Deze keer als gevolg van invallen van de legers van de Munsterse Bisschop onder leiding van Christoffel Bernhard van Galen (Bommen Berend). Het dorp werd volledig vernield. Verschillende bewoners bouwden hun woning weer op dezelfde plaats op, anderen vestigden zich noordelijker op een zandopduiking in het veengebied ter hoogte van de huidige Dorpsstraat. Uiteindelijk verdween ook de nederzetting aan de Buterweg geheel.

Op de zandopduiking groeide Vriezenveen uit tot een ongeveer vijf kilometer lang weg- of streekdorp met de boerderijen onder een hoek van ± 60 graden op de rooilijn (zaagtandstructuur). Aanvankelijk stonden de boerderijen (voornamelijk van het "Los hoes"-type met strodaken en "oelengaten" in de houten topgevels) op enige afstand van elkaar. Toen woningbouw direkt aan de Dorpsstraat als gevolg van verdergaande splitsing van de erven niet meer mogelijk was, bouwden de bewoners van Vriezenveen net als in Staphorst een nieuwe rij boerderijen achter de oude. In de loop van de tijd ontstond er zo een lint van drie tot vier rijen achter elkaar geplaatste boerderijen, waarbij de boerderijen die niet aan de weg stonden slechts te bereiken waren via het erf van de voorburen.

In 1905 werd het dorp getroffen door een enorme brand, waarbij 225 huizen, twee kerken en het gemeentehuis in de as werden gelegd. Het gevolg was dat er radicaal gekapt werd met de oude lokale woningbouwcultuur. Strakke bakstenen huizen met schoorstenen kwamen in de plaats van de boerderijen van het traditionele "Los hoes"-type, waarvan er nog enkele in het dorp aanwezig zijn. De oorspronkelijke lintvorm van het dorp bleef vooralsnog gehandhaafd.

De eerste niet lineaire uitbreiding van Vriezenveen kwam gereed in 1920. Op initiatief van de op 5 juni 1919 opgerichte woningstichting "Vriezenveen" werd aan de Molenstraat een twintigtal woningen gebouwd. Begin jaren zeventig zijn deze woningen gerenoveerd. Aan de lintvormige uitbouw van het dorp kwam in 1932 definitief een einde, toen de gemeente door middel van een bouwverordening iedere vorm van lintbebouwing en het bouwen van woningen willekeurig achter elkaar verbood. Ten westen van de Almeloseweg reserveerde de gemeente een ongeveer 7 hectare groot terrein voor nieuwe woningbouw.

Na de Tweede Wereldoorlog zette de gemeente de in 1932 ingeslagen weg in versterkte mate voort. Er verrees ten zuiden van de Dorpsstraat tussen de Almeloseweg en de Westerweilandweg een nieuw, rechthoekig woongebied, waarin onder andere in 1970 het nieuwe

gemeentehuis van Vriezenveen een plaats kreeg. Het voormalige gemeentehuis, dat in 1906 aan de dorpsstraat tegenover de Nederlands hervormde kerk gebouwd was ter vervanging van het tijdens de grote brand verloren gegane kantoor, is daarna ingericht tot museum van de oudheidkundige vereniging "Oud Vriezenveen". Ook het huidige postkantoor bevindt zich in de na-oorlogse uitbreiding van de bebouwde kom. In het oude uit 1885 daterende postkantoor is tegenwoordig een optiekzaak gevestigd. De jongste uitbreiding van de bebouwde kom van Vriezenveen is "Westerbouwlanden". Deze is gesitueerd aan de noordzijde van het dorp tussen Harmsenweg en Nieuwe Daarlerveenseweg. In 1985 is met de bouw begonnen.

Ondanks de genoemde niet-lineaire uitbreidingen van de bebouwde kom van Vriezenveen is de oude streekdorpstructuur nog steeds goed herkenbaar, met name in het oostelijke deel van het dorp. Een opvallend element in de bebouwde kom van Vriezenveen is de uit 1934 daterende watertoren.

De oorsprong van **Westerhaar** gaat ongeveer terug tot de vestiging van het klooster te Sibculo in 1406. Na het verval van dit klooster (± 1600) werd de streek niet verlaten, maar ontstonden er boerenerven op de hogere gronden van onder andere Westerhaar. Aan de rand van de uitgestrekte veenlanden staken de boeren hier en daar turf voor eigen gebruik. De overige delen van het veengebied, dat hoofdzakelijk eigendom was van Vriezenveense boeren, werden slechts benut voor het verbouwen van veenboekweit en bleven tot het midden van de negentiende eeuw vrijwel onbewoond. In de jaren 1850-1860 vestigden zich er de eerste gezinnen. In **Vriezenveensewijk** vestigden zich in de jaren zeventig van de vorige eeuw de eerste gezinnen. Nadien groeide de buurschap uit tot het centrum van de vervening in de gemeente Vriezenveen.

De ruimtelijke ontwikkeling van de buurschappen Westerhaar en Vriezenveensewijk kreeg vanaf 1900 een sterke stimulans als gevolg van het op gang komen van de grootschalige exploitatie van het veenpakket. De buurschappen trokken grote aantallen veenarbeiders uit de oude veenkoloniën van Noordoost-Overijssel en Zuid-Drenthe aan waar de werkgelegenheid in de veenderijen sterk was teruggelopen als gevolg van het uitgeput raken van de veenvoorraden. De plaggenhutten en bouwvallige woonketen lagen verspreid in het veengebied, zo dicht mogelijk bij de werkplaats. De onderkomens werden onderling door zandpaden verbonden.

In de jaren dertig moesten de plaggenhutten en woonketen plaats maken voor betere woningen, mede onder invloed van de op 4 augustus 1928 opgerichte woningstichting "Sibculo en Omstreken". Op 16 mei 1930 werden de eerste zes woningwetwoningen in gebruik genomen. Spoedig daarna volgde de oplevering van verschillende complexen arbeiderswoningen aan de Oranjestraat, de Borggrevestraat en de Veenstraat in Vriezenveensewijk.

Nieuwe, na-oorlogse door de gemeentelijke overheid uitgevoerde woningbouwprojecten hebben belangrijke uitbreidingen van de bebouwde kommen van Vriezenveensewijk en Westerhaar tot gevolg gehad. De twee oorspronkelijk zelfstandige nederzettingen groeiden meer en meer naar elkaar toe, wat zich onder meer uitte in de samenvoeging tot één nederzetting onder de naam **Westerhaar-Vriezenveensewijk**.

Voor het ontstaan van **Aadorp** is de Groninger boer J.M. Kamphuis zeer belangrijk geweest. In het begin van deze eeuw kocht hij aan de oostzijde van het Overijsselsch Kanaal een aaneengesloten perceel grond van 60 ha en bracht deze grond door middel van inpoldering in cultuur. Later kocht Kamphuis 400 ha van De Woesten met de bedoeling er een tuindorp te ontwikkelen. Getracht werd onder andere tuinders uit het Westland voor de uitstekende tuinbouwgrond dicht bij Almelo te interesseren. De opzet slaagde gedeeltelijk.

In 1925 kocht een combinatie van personen ten oosten van het kanaal een ongeveer 14 ha groot stuk grond van Kamphuis en bracht deze grond onder in de N.V. Grond Exploitatie "Buiten Wonen". Bij de uitgifte van de grond werd een systeem toegepast waarbij de huurder door aflossing in zes jaar eigenaar werd van de woning en de bijbehorende tuingrond. Er verrees een veertigtal kleine tuinderswoningen, die alle dezelfde hoofdvorm, maar door kleine variaties toch ieder een eigen uniek uiterlijk hadden. Van deze woningen is nog een groot aantal in het dorp aanwezig, met een duidelijke concentratie aan de Kerkweg.

Nadat op 30 augustus 1930 de eerste draaibrug over het Overijsselsch Kanaal officieel in gebruik genomen was en vanaf die tijd Buiten Wonen met De Woesten verbonden was, werden bij Raadsbesluit van 3 november 1930 Aadorp Oost en Aadorp West verenigd onder de naam Aadorp.

4.2. Buurschappen

De buurschap **Bruinehaar** heeft tot op de dag van vandaag zijn oorspronkelijke structuur grotendeels behouden. Het centrum van dit oude esdorp wordt gevormd door een complex met houtwallen omringde akkers en heidevelden. Karresporen, eeuwenoude bomen en enkele boerderijen omzomen dit centrale gedeelte van de nederzetting.

Een geringe concentratie van bebouwing trad op ten zuiden van het oude gedeelte van Bruinehaar, nadat daar in 1859 een school gebouwd werd. Op het oude gedeelte bestond reeds een school, die ook door kinderen uit de Striepe bezocht werd. Verdere kernvorming bleef achterwege omdat betere en grotere agrarische bedrijven op de vrijgekomen dalgronden in de voormalige Bruinehaars- en Balkenbeltsvenen opgezet konden worden.

Eén van de verveners die in de gemeente Vriezenveen werkzaam waren, ondernemer Leenders, liet in de jaren dertig aan de weg van Vriezenveen naar Bruinehaar een viertal grote, vrijwel identieke boerderijen bouwen. Vlak voor

Bruinehaar staat een oude gerestaureerde boerderij die vroeger, evenals zovele, bij het *Huis van Almelo hoorde.*

In de Oude Hoevenwegsvenen is omstreeks het begin van de vorige eeuw het streekdorp **De Pollen** ontstaan. Vanaf de Oude Hoevenweg werden de venen afgegraven en in cultuur gebracht. Na de ruilverkaveling Vriezenveen verscheen ook in het buitengebied van het dorp verspreide bebouwing. De globale ruimtelijke structuur van het streekdorp bleef tot op heden vrijwel onaangetast.

Vergelijking van de kaarten 4, 5 en 6 geeft een goed beeld van de veranderingen die sinds 1850 in de ruimtelijke structuur van de gemeente Vriezenveen zijn opgetreden. Duidelijk tot uitdrukking komen de veranderingen als gevolg van de uitvoering van de verschillende genoemde ruilverkavelingen.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
Volgens **tabel 1** nam de bevolking van de gemeente Vriezenveen tussen 1850 en 1890 vrij constant toe, ook ten tijde van de landbouwcrisis rond de jaren tachtig van de vorige eeuw die in veel Sallandse plattelandsgemeenten een meer of minder langdurige daling in het inwoneraantal tot gevolg had.

Groeide tot 1870 de bevolking van het Rijk en de Provincie sterker dan die van de gemeente Vriezenveen, daarna was het de onderhavige gemeente die de sterkste bevolkingsgroei te zien gaf. De sterkere groei van Vriezenveen hield aan tot 1930, waarna een stagnatie optrad en de groei van de bevolking gelijke tred ging houden met die van het Rijk en de Provincie. Tussen 1940 en 1988 is de bevolking van de gemeente Vriezenveen bijna verdubbeld.

De sterke groei van de bevolking van Vriezenveen tussen 1890 en 1930 hield onder meer verband met uitbreiding van de werkgelegenheid in de industrie en in de veenderij, waardoor een deel van het overschot aan arbeidskrachten in de landbouw niet behoefde af te vloeien. Daarnaast vestigden zich veel mensen van elders in de veengebieden van de gemeente, onder andere de genoemde veenarbeiders uit Noordoost-Overijssel en Zuid-Drenthe.

5.2. Ruimtelijke spreiding
Vergelijking van de **tabellen 2, 3 en 4** laat zien dat het aandeel van de totale gemeentelijke bevolking woonachtig in de kern Vriezenveen tussen 1847 en 1947 flink is

afgenomen. Woonde aan het begin van de beschouwde periode 94% van de totale gemeentelijk bevolking in het hoofddorp, op 31 mei 1947 bedroeg dat percentage nog ruim 57%. Na 1947 is het aandeel van de bevolking woonachtig in Vriezenveen-dorp weer enigszins toegenomen, tot ruim 59% op 1 januari 1988. Het aandeel van de bevolking in de kernen samen is tussen 1847 en 1988 relatief gering gedaald, namelijk van 100% tot ongeveer 92%.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

De landbouw is voor de bevolking van de gemeente Vriezenveen lange tijd de belangrijkste bron van inkomsten geweest. Tot ongeveer het midden van de negentiende eeuw werd de landbouw gekenmerkt door een gesloten economie, waarin de voortgebrachte produkten in eerste instantie bestemd waren voor eigen gebruik. Binnen het agrarische bedrijf was de veeteelt vanaf het begin de spil waarom alles draaide. Akkerbouw was minder goed mogelijk vanwege de over het algemeen hoge grondwaterstanden. Zo was in 1602 in Vriezenveen slechts 2,66% van het totale oppervlak in gebruik als bouwland tegen 6,08% in Twente als geheel. De akkers lagen in es-achtige complexen op de hogere veengronden ten noorden van het streekdorp en op de es van Bruinehaar. Ook de woeste gronden werden voor de verbouw van akkerbouwgewassen gebruikt. Met name veenboekweit leende zich uitstekend voor de gebruikte teeltmethode, de bovenveen- of veenbrandcultuur. Daarbij werd de bovenste laag van het veen in kluiten gehakt en in brand gestoken. De vrijkomende as deed dienst als meststof. Omdat de teelt van veenboekweit de bodem snel uitputte, konden de gebrande akkers over het algemeen niet langer dan acht jaar achtereen gebruikt worden.

Door het relatief grote belang van de veeteelt kreeg de grond pas waarde, wanneer deze in cultuur gebracht werd. Onder meer daarom heeft zich in Vriezenveen nooit een marke-organisatie ontwikkeld, waarin boeren zich aaneensloten om te voorkomen dat de gemeenschappelijke woeste gronden,

die onmisbaar waren voor de uitoefening van marginale veeteelt, het kappen van gebruikshout, het steken van heideplaggen, etcetera, in cultuur gebracht zouden worden.

In 1851 bestond ruim 70% van het totale oppervlak cultuurgrond (± 3.350 ha) uit wei- en hooilanden. Deze lagen voornamelijk ten zuiden van de bewoningsas en werden, al naar gelang functie en ligging, met verschillende namen aangeduid (bijvoorbeeld Wester en Ooster Voormaten, Wester en Ooster Achtermaten en Wester en Ooster Hooilanden. Het aantal runderen in de gemeente bedroeg in dat jaar 1.756 stuks, het aantal schapen en varkens respectievelijk 1.565 en 266 stuks. De schapen waren het eigendom van 36 schaapherders met kudden variërend van 30 tot 40 dieren en van drie schepers met grote kudden. De schaapskooien stonden op de overgang van de bouwlanden naar de woestegronden, aan de leidijken.

Met een totaal areaal van 510 ha vormde in 1851 boekweit (waarvan 260 ha veenboekweit) het belangrijkste akkerbouwgewas, gevolgd door rogge (350 ha), aardappelen (145 ha) en haver (125 ha). Het totale oppervlak bouwland bedroeg in dat jaar ongeveer 1.130 ha, inclusief 260 ha veenakkers.

Tot omstreeks 1900 bleef de agrarische bedrijfsvoering vrij statisch. Het aantal runderen nam met 200 stuks af van 1.756 in 1851 tot 1.554 in 1900. Het aantal schapen steeg in dezelfde periode tot 2.280 stuks en de varkenspopulatie tot 350 stuks. De oppervlakte cultuurgrond bleef praktisch gelijk, evenals de verhouding weiland/bouwland.

Grote veranderingen in de landbouw begonnen omstreeks de eeuwwisseling. De veeteelt werd steeds belangrijker, terwijl ook de produktie voor de markt sterk opkwam. Door ontginning van de grote oppervlakte woeste gronden nam de oppervlakte cultuurgrond tot de Tweede Wereldoorlog toe tot ruim 3.900 ha. Het aantal schapen nam navenant af, tot 96 stuks in 1938. De meeste schaapskooien verloren daardoor hun functie en verdwenen uit het landschap.

De uitbreiding van de oppervlakte cultuurgrond kwam vooral ten goede aan de vergroting van het areaal grasland, hetgeen samen met de uitbreiding van het aantal runderen van 2.076 stuks in 1900 tot 5.350 stuks in 1938 duidt op het steeds groter wordende belang van de veehouderijsektor. In 1938 was 69,6% van het totale oppervlak cultuurgrond in gebruik als grasland (= 2.759 ha). Het areaal bouwland (inclusief tuinbouwgrond) bedroeg in 1938 1.199 ha, oftewel 32,9% van de totale oppervlakte cultuurgrond van 3.965 ha.

Na 1938 vond er een tijdelijke kentering in de ontwikkeling in de verdeling van het bodemgebruik plaats ten gunste van het areaal bouwland. Als gevolg van het ontstaan van de grote veenkoloniale akkerbouwbedrijven op de dalgronden in het noorden van de gemeente en het verplicht scheuren van grasland tijdens de oorlogsjaren nam het oppervlak bouwland toe tot 2.042,9 ha in 1947. Het oppervlak grasland nam tussen 1938 en 1947 af tot 2.416,3

ha (= 53,9% van het totale oppervlak cultuurgrond. Na 1947 verdween in het oude cultuurlandschap de akkerbouw bijna volledig; in de jonge veenkoloniale gebieden bleef tot op de dag van vandaag de akkerbouw domineren.

Bij de sterke opmars van de veehouderij sinds ongeveer de eeuwwisseling hebben factoren als de introduktie van de kunstmest aan het einde van de vorige eeuw, de oprichting in 1893 van de Coöperatieve Zuivelfabriek en de verbeteringen op het gebied van de waterhuishouding in het kader van ontginningen en ruilverkavelingen een belangrijke rol gespeeld. Het oppervlak weidegrond nam er door toe, terwijl bestaande weilanden kwalitatief flink verbeterd werden. Veel nuttig werk is in dit verband verricht door een in 1899 opgerichte onderafdeling van de Twentse Landbouwmaatschappij. Op proefvelden werden onder meer de voordelen van het toepassen van kunstmest gedemonstreerd. In 1907 werd de Coöperatieve Landbouwhandelsbank van Vriezenveen opgericht.

6.2. Veenderij

Als bestaansbron is de turfstekerij voor de agrarische bevolking van Vriezenveen tot het einde van de negentiende eeuw van geringe betekenis geweest. Het steken en verhandelen van turf werd al vroeg overgelaten aan dat deel van de bevolking dat geen bestaan in de landbouw kon vinden. De turfwingebieden werden door de boeren voor een kwart van de opbrengst verpacht aan belangstellenden. Een driemanscommissie van boeren ging de pachtovereenkomsten aan en stelde aan het einde van het seizoen de pachtsom vast door elke vierde hoop turf van een zode te voorzien, te "pollen". De pacht werd bij opbod in het plaatselijke café verkocht. De overige turf werd door de turfgravers voornamelijk naar Almelo verscheept. Tijdens hoogtijdagen in de turfstekerij voeren zo'n 100 turfschepen met een breedte van 1,5 meter en een lengte van zes meter tussen Vriezenveen en Almelo op en neer.

Nadat in het begin van de twintigste eeuw een begin was gemaakt met het op grote schaal vergraven het hoogveenpakket aan weerszijden van het Vriezenveensche Veenkanaal nam het aantal verveners en veenarbeiders in de gemeente Vriezenveen sterk toe. In 1910 waren er al 30 verveners met in totaal 648 werknemers werkzaam. Hoewel het aantal verveners daarna aanzienlijk afnam, bleef de veenderij voor veel mensen een belangrijke bron van inkomsten. In 1947 waren er in de gemeente nog 525 veenarbeiders. Het aantal bedrijfshoofden bedroeg toen nog 19. Veel veenarbeiders woonden in de gemeenten Den Ham en Hardenberg.

Tegenwoordig vindt in de Engbertsdijksvenen, voornamelijk ten behoeve van een nog bestaande turfstrooiselfabriek, nog steeds turfwinning plaats. Uit oogpunt van werkgelegenheid neemt de veenderij echter nog maar een ondergeschikte positie in.

6.3. Handel

Behalve de turfstekerij vormde

voor een groot deel van de boerenbevolking van Vriezenveen de handel al vroeg een belangrijk bron van neveninkomsten. Aanvankelijk brachten de boeren hun produkten zelf aan de man, maar al spoedig werd de handel in allerlei produkten voor velen zo belangrijk dat er een zelfstandige groep van handelaren ontstond. Zo bestond in 1795 16% van de beroepsbevolking van Vriezenveen uit handelaren, voor wie tuinzaden en linnen de voornaamste handelswaar vormden. Tuinzaden werden ingekocht in West-Friesland, linnen daarentegen onder andere in het eigen dorp. Het dorp Vriezenveen kende namelijk veel thuiswevers die behalve voor eigen gebruik ook voor handelaren (linnenreders of -fabriqueurs) produceerden. Voor de buitenlandse handel richtten de Vriezenveense kooplieden speciale compagnieschappen op. Belangrijke buitenlandse afzetgebieden waren onder meer Scandinavië, Portugal en Spanje, West-Indië en Rusland.

Vooral door de handel op Rusland kreeg Vriezenveen grote bekendheid. In Sint Petersburg (het huidige Leningrad) hadden Vriezenveense handelsfirma's eigen kantoren, winkels en compagnieschappen. Later bouwden de "Rusluie" ook eigen kerken en scholen. Textiel nam vanaf het begin de belangrijkste plaats in het produktenassortiment in. De bloeitijd van de intensieve handelsbetrekkingen tussen Vriezenveen en Rusland, die al in de achttiende eeuw begonnen, bereikte het hoogtepunt tussen 1850 en 1870, ten tijde van de opkomst van de fabrieksmatige textielproduktie in Vriezenveen.

Als gevolg van de Oktoberrevolutie in Rusland kwam er in 1917 een abrupt einde aan de Ruslandhandel.

De Vriezenveense kooplieden die zich in Rusland vestigden, bleven over het algemeen sterke banden met het moederdorp onderhouden. Rijk geworden in Sint Petersburg keerden de meesten op middelbare leeftijd terug naar Vriezenveen, waar zij grote herenhuizen en boerderijen lieten bouwen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn veel van deze bouwwerken afgebroken. Enkele voorbeeld van nog aanwezige villa's van voormalige Rusluie is villa Ter Brake op het Westeinde (tegenwoordig dokterswoning). Het Harmsenhuis van Gerhardus Derk Harmsen (gebouwd in 1864) en het bijbehorende koetshuis uit 1869 op het Oosteinde zijn inmiddels afgebroken.

6.4. Ambachten en industrie

Uit het hoge aantal weefgetouwen per gezin in Vriezenveen in de achttiende eeuw (gemiddeld 1,76 tegen 1,38 in bijvoorbeeld Enschede) leidde Slicher van Bath af, dat de eens zo hechte relatie tussen de landbouw en de handweverij in de loop der tijd minder sterk was geworden; er had zich een groep van beroepswevers gevormd. In 1795 vonden 41 mensen in Vriezenveen hun hoofdbestaansmiddel in de handweverij. De aanwezigheid van veel (beroeps)wevers vergemakkelijkte later de overgang van de huisnijverheid naar de fabrieksmatige textielnijverheid, die na 1850 uitgroeide tot een zeer belangrijke werkverschaffer.

Omstreeks het midden van de vorige eeuw was er in Vriezenveen één

handweverij, die werk bood aan een twintigtal personen. De weefgetouwen waren ondergebracht in een voormalig bierbrouwerijtje. Hier werd de grondslag gelegd voor de latere Vriezenveense textielindustrie. De plannen van de eigenaren van de handweverij voor de bouw van een stoomweverij werden in 1859 gerealiseerd, toen aan het Overijsselsch Kanaal de fundamenten gelegd werden voor een dergelijke fabriek. Deze begon in 1860 met aanvankelijk 112 getouwen te draaien onder de naam Firma Weitzel, Jansen & Co. De groei van de fabriek kreeg een belangrijke impuls onder invloed van de Amerikaanse Burgeroorlog. De firma maakte door de verkoop van grote voorraden garens en andere produkten flinke winsten. In 1862 werd de capaciteit van de fabriek dan ook verdubbeld. De katoenprijzen stegen daarna echter zo snel dat de produktie een jaar lang gestopt werd.

Een schoonzoon van één van de firmanten keerde tijdelijk uit Sint Petersburg naar Vriezenveen terug om de stoomfabriek weer draaiende te krijgen. Weitzel en Engels gingen met de reorganisatie niet akkoord en trokken zich uit de firma terug. De nieuwe eigenaren legden zich onder de naam Firma Kunst, Jansen & Co toe op grote omzetten met kleine winstmarges. Wat in het eigen bedrijf niet geproduceerd kon worden, werd bij andere fabrieken in Twente gekocht, vervolgens in Vriezenveen van een nieuwe firmanaam voorzien en voor verzending naar de afzetgebieden gereed gemaakt.
In 1869 ging de fabriek opnieuw failliet. Ditmaal, door C.J. en W.C. Jansen uit Sint Petersburg en J.L.L. Tilanus uit Almelo, werden de zaken nog in hetzelfde jaar weer opgenomen en ontstond op 17 november de firma Jansen & Tilanus. Onder deze naam groeide het bedrijf uit tot het grootste bedrijf en de belangrijkste industriële werkgever van de gemeente Vriezenveen. De groei van het bedrijf werd belangrijk gestimuleerd door de ligging aan het Overijsselsch Kanaal en na 1906 tevens aan de spoorlijn Almelo-Mariënberg. Beperkte men zich in 1869 tot de produktie van katoenen stoffen, in 1872 werd het produktenassortiment uitgebreid door de oprichting van een tricotage-afdeling en in 1934 door de uitbreiding van het bedrijf met een kunstzijdeweverij. In 1930 telde de fabriek, die wegens een tekort aan vrouwelijk personeel al voor de Eerste Wereldoorlog een filiaal had gekregen in Vroomshoop, in totaal ruim 1.200 werknemers, hetgeen op een totale bevolking van 5.282 personen in het dorp Vriezenveen niet gering was.

De Tweede Wereldoorlog leidde in 1944 tot een tijdelijke sluiting van de fabriek, maar daarna onderging de fabriek weer een aantal belangrijke uitbreidingen. Er werd onder meer een tricotagefabriek in Kampen opgezet. Omstreeks 1960 werd het textielbedrijf van Jansen & Tilanus in een groter verband opgenomen. De firma op zich verdween uit Vriezenveen, de fabrieksgebouwen en de produktennaam bleven bestaan. In de voormalige bedrijfsgebouwen van de Vriezenveense textielfabriek is tegenwoordig onder andere een

meubelhandel gevestigd.

De textielfabriek van Jansen & Tilanus trok in de tweede helft van de vorige eeuw en in het begin van de twintigste eeuw ook enkele andere textielbedrijven aan. In 1859 richtte ene Hulshof een kleine damastweverij op. Later werd deze weverij overgenomen door de firma De Lange. In 1888 ontstond na een fusie de firma De Lange & Jonker. In 1905 werd de fabriek uitgebreid met een afdeling voor de vervaardiging van "lijfgoedconfectie". In 1900 startte de firma Gebroeders Hospers, in 1825 in Groningen opgericht, een kleine confectiefabriek. Deze is inmiddels gesloten. In het pand is thans een drukkerij gevestigd. Belangrijke afnemers waren ziekenhuizen, inrichtingen en scheepvaartmaatschappijen.

Om de kwaliteit van de zuivelprodukten te verbeteren werd in 1893 de coöperatieve zuivelfabriek "Ons Belang" opgericht aan de Dorpsstraat. De fabriek groeide snel, mede als gevolg van het toenemende belang van de veeteelt. Aan de Almeloseweg werd daarom een grotere fabriek gebouwd. Als gevolg van concentratie en schaalvergroting in de zuivelindustrie heeft deze zuivelfabriek de poorten moeten sluiten. Sinds medio 1987 is er een plastic-centrale in gevestigd (groothandel)

Had de sterke opmars van de veehouderij dus enerzijds een voortvarende ontwikkeling van de zuivelindustrie tot gevolg, anderzijds vormde het een van de oorzaken voor het verdwijnen van de korenmolens. De enige nog resterende molen is de uit 1862 daterende en tussen 1956 en 1958 gerestaureerde windkorenmolen van Leemans. Deze stellingmolen staat aan de Hammerweg.

De vestiging van twee turfstrooiselfabrieken aan het Vriezenveensche Veenkanaal rond 1900 was gebaseerd op de grootschalige afgraving van de turf. Door grote oppervlakten veengrond van de boeren te kopen, verzekerden de ondernemers zich van de aanvoer van voldoende grondstoffen. Zij hadden het recht de bovengrond af te graven, doch moesten de vrijgekomen dalgronden weer aan de boeren ter beschikking stellen. Het aantal jaren dat een vervener over de grond kon beschikken was in een contract vastgelegd.

De eerste turfstrooiselfabriek, de N.V. Terwindt-Arntzveen, werd opgericht in 1895. Deze onderneming had zijn bloeiperiode gedurende de Eerste Wereldoorlog, toen in Duitsland een grote vraag naar turfstrooisel bestond. Het eindprodukt werd voornamelijk gebruikt als strooisel in kippenhokken, terwijl ook de tuinbouw een belangrijke afnemer was. De genoemde turfstrooiselfabriek is tegenwoordig nog steeds in bedrijf en vervaardigt potgrond en andere tuinbouwprodukten. Een deel van het oorspronkelijk bij de fabriek behorende stelsel van veenspoorlijnen is in de Engbertsdijksvenen nog aanwezig. De "Turfstrooiselfabriek & Veenderij N.V. Trio" werd in 1909 opgericht. Deze fabriek is

tegenwoordig niet meer in bedrijf.

Uit bestaande aannemersbedrijven zijn in de loop der tijd enige grote bouwmaterialen- en betonfabrieken voortgekomen. De firma Hemmer is in 1905 opgericht in verband met de wederopbouw van het door de grote brand zwaar gehavende dorp. De oorsprong van de N.V. Bouwmaterialenhandel & Betonindustrie van A. van den Bosch ligt in 1920. B. Eshuis B.V. Vriezenveen, bouwmaterialen- en steenhandel, werd opgericht als aannemersbedrijfje in 1918. In 1929 werd het een bouwmaterialenhandel.

Vormde oorspronkelijk voor het grootste deel van de bevolking van Vriezenveen de landbouw het hoofdmiddel van bestaan, na 1850 werd de industrie wat betreft de werkgelegenheid het belangrijkste bestaansmiddel. In 1947 was 51,3 van de totale beroepsbevolking van Vriezenveen werkzaam in de nijverheid. De percentages in de landbouw en diensten bedroegen in dat jaar respectievelijk 27,2 en 21,3%.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Na de Reformatie ging bijna het gehele dorp Vriezenveen over naar de nieuwe, "gereformeerde" leer. Een klein aantal gezinnen bleef echter rooms-katholiek. Toen vanaf 1795 het katholieke geloof weer vrijelijk beleden mocht worden, werd Vriezenveen weer een zelfstandige statie met een eigen kerk (gebouwd in 1779). Een latere, uit 1858 daterende kerk met pastorie viel tijdens de grote brand in 1905 ten prooi aan de vlammen. Daarna verrees op dezelfde plaats de huidige rooms-katholieke kerk met Lourdesgrot.

In 1666 verrees aan de zuidzijde van de nieuwe bewoningsas de Nederlands hervormde kerk. In de loop der jaren is deze kerk herhaaldelijk vernieuwd en vergroot, maar de houten toren bleef tot 1923 gehandhaafd. Nadat in dat jaar opnieuw een ingrijpende verbouwing plaatsvond, waarbij de houten toren vervangen werd door een stenen toren, kreeg de Nederlands hervormde kerk in 1967 haar huidige vorm.

In 1838 vond in Vriezenveen de Afscheiding plaats en ontstond de Christelijk Afgescheiden Gemeente. Nadat vele jaren vergaderd was ten huize van verschillende families en in voor deze erediensten ingerichte boerderijen, kwam er in 1893 een echt kerkgebouw gereed. Invloed van de Dolerenden op de Christelijk Gereformeerden (de naam van de Afgescheidenen sinds 1869), is er in Vriezenveen niet geweest. Er heeft alleen een naamsverandering in Gereformeerde Kerk plaatsgevonden.

Ook de kerk van de Gereformeerden

ging tijdens de grote brand in 1905 in vlammen op. Daarna werd aanvankelijk gekerkt in een houten noodlokaal. Korte tijd later volgde de bouw van een nieuwe kerk op de plaats waar de eerste kerk had gestaan. In 1981 is de huidige kerk aan de Schout Doddestraat in gebruik genomen.

Aan de Almeloseweg in Vriezenveendorp staat nog steeds de sinds 1923 niet meer als zodanig in gebruik zijnde synagoge.

De Nederlands hervormde gemeente van Westerhaar, die tot 1936 vanuit Vriezenveen bediend werd, kreeg in 1885 haar eerste evangelisatielokaal. In 1920 werd een echt, als zodanig herkenbaar kerkgebouw in Vriezenveensewijk ingewijd. De nieuwe kerk heeft tot 1978 dienst gedaan. Na een verbouwing kreeg het voormalige kerkgebouw de functie van mortuarium.

In Bruinehaar staat nog steeds het zogenaamde Witte Kerkje, dat tegenwoordig in gebruik is als dorps/buurthuis. In 1873 gebouwd als school, werd het gebouwtje in 1929 verkocht aan het kerkbestuur van de Nederlands hervormde gemeente te Tubbergen, die het tot 1957 als evangelisatielokaal gebruikte. In dat jaar is het Witte Kerkje in gebruik genomen als dorps-/buurthuis. Kerkdiensten, zondagsschool, etc. bleven gewoon doorgaan.

De huidige Nederlands hervormde kerk in De Pollen dateert uit 1932, die in Aadorp uit ±1920.

Tussen 1847 en 1947 is het aandeel Nederlands hervormden in de totale bevolking van de gemeente Vriezenveen slechts gering afgenomen, namelijk van 85% aan het begin van de beschouwde periode tot 80% in 1947. In dezelfde periode nam het percentage rooms-katholieken af van 12 tot 5,8%, ondanks een verdubbeling van het absolute aantal rooms-katholieken. Het aandeel gereformeerden (alle gereformeerde gezindten samen) nam toe van 2% tot 10%. Telde de gemeente Vriezenveen in 1847 nog 25 joden (0,8% van de bevolking). in 1947 bedroeg het aantal joden nog 9 (0,08% van de bevolking).

In de gemeente Vriezenveen zijn vijf begraafplaatsen aanwezig. In Vriezenveen-dorp ligt aan de Weemestraat een algemene begraafplaats (in gebruik gesteld in 1875) en bij de rooms-katholieke kerk aan de Dorpsstraat Oosteinde een rooms-katholieke (in gebruik genomen in 1865). De overige begraafplaatsen in de gemeente (één in Aadorp, één in Westerhaar-Vriezenveensewijk en één in Bruinehaar) zijn evenals die van Vriezenveen van algemene signatuur. De oude algemene begraafplaats rondom de Nederlands hervormde kerk is bij het in gebruik nemen van de huidige algemene begraafplaats gesloten.

7.2. Scholen

In 1850 stond alleen in het dorp Vriezenveen een school (op het Midden). Op 1 april 1859 besloot de gemeente tot de bouw van een tweede school voor openbaar onderwijs, en wel in de buurschap Bruinehaar. In 1929 werd in deze buurschap een nieuwe openbare lagere school gebouwd, tegelijk met scholen voor het bijzonder

lager onderwijs te Vriezenveensewijk en in de Pollen. In Westerhaar diende aanvankelijk het in 1885 gebouwde evangelisatielokaal tevens als school. In 1908 werd aan de Hoofdweg in Vriezenveensewijk een nieuwe openbare school gebouwd. Deze heeft dienst gedaan tot 1968, toen in het kader van het uitbreidingsplan Westerhaar-Vriezenveensewijk aan de Oranjestraat een nieuwe school geopend werd. De oude school werd toen het kerkgebouw van de baptistengemeente.

De uitbreiding van het aantal scholen in Vriezenveen-dorp begon met de bouw van een openbare lagere school op het Oosteinde in 1877 en één op het Westeinde in 1883. In 1884 verrees op het Oosteinde de eerste bijzondere school voor gewoon lager onderwijs.

De geschiedenis van het voortgezet onderwijs gaat terug tot 1923, toen op het Westeinde een christelijke school voor uitgebreid lager onderwijs (U.L.O.) gereed kwam. Aanvankelijk vond het onderwijs plaats in huize Engelenburg op het Oosteinde.

Tegenwoordig beschikt de gemeente Vriezenveen over 19 scholen (inclusief dislocaties 22), waarvan 18 basisscholen en één scholengemeenschap voor M.A.V.O. en L.B.O.. Schoolgebouwen uit de periode 1850-1940 zijn of geheel verdwenen of maken onderdeel uit van nieuwe, na-oorlogse gebouwen.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Streekdorp.

Functie:
Agrarische verzorgingskern.

Ruimtelijke ontwikkeling:
De kenmerkende langgerekte structuur van Vriezenveen ondergaat gedurende de gehele periode 1850-1940 nauwelijks verandering. Rond het midden van de 19de eeuw strekt de karakteristieke lintvormige bebouwing zich uit van de Schipsloot in het oosten tot aan het Overijssels Kanaal in het westen. De verdichting die deze structuur in de daarop volgende periode ondergaat, treedt vooral aan het westelijk eind op, waar rond 1850 nog nauwelijks bebouwing ten zuiden van de weg voorkomt. Als gevolg van de voortschrijdende ontginningen komt aan deze zijde ook een verdere verlenging van de lineaire structuur tot stand.
De ruimtelijke ontwikkelingen buiten het traditionele patroon beperken zich tot de omgeving van een tweetal dwars op het lint staande verbindingsassen: het Overijssels Kanaal in samenhang met de spoorlijn en de doorgaande weg naar Almelo. Het kanaal vormt de basis voor de vestiging van enige industriebebouwing en de aanleg van een bescheiden havenvoorziening. Direct ten zuidwesten hiervan komt bovendien vanaf 1920 de eerste complexmatige arbeiderswoningbouw tot stand. Langs de weg naar Almelo vindt vanaf ca. 1900 een -opnieuw lineaire- ontwikkeling van individuele woningen en een enkel fabrieksgebouw plaats. Aan de westzijde van deze weg wordt vanaf 1932 een meer planmatig

stratenpatroon aangelegd om de verdere vorming van lintbebouwing te kunnen weren. In de jaren tot 1940 worden hier, langs een aantal straten in de omgeving van het Platanenplein, woningen gebouwd die echter pas na de Tweede Wereldoorlog de aanzet zullen vormen voor een uitgestrekter woongebied buiten de lintstructuur.

De uitbreidingen van Vriezenveen gedurende de periode 1850-1940 vertonen een algemeen geldend beeld van ontwikkeling aansluitend op de oorspronkelijke lineaire kern. In verband daarmee zijn bij de stedebouwkundige typologie geen bijzondere stedebouwkundige ontwikkelingen aangeduid.

Stedebouwkundige ontwikkeling Vriezenveen

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1848
Kaart ca. 1900, verkend 1882, herzien 1901
Kaart ca. 1940, verkend 1933

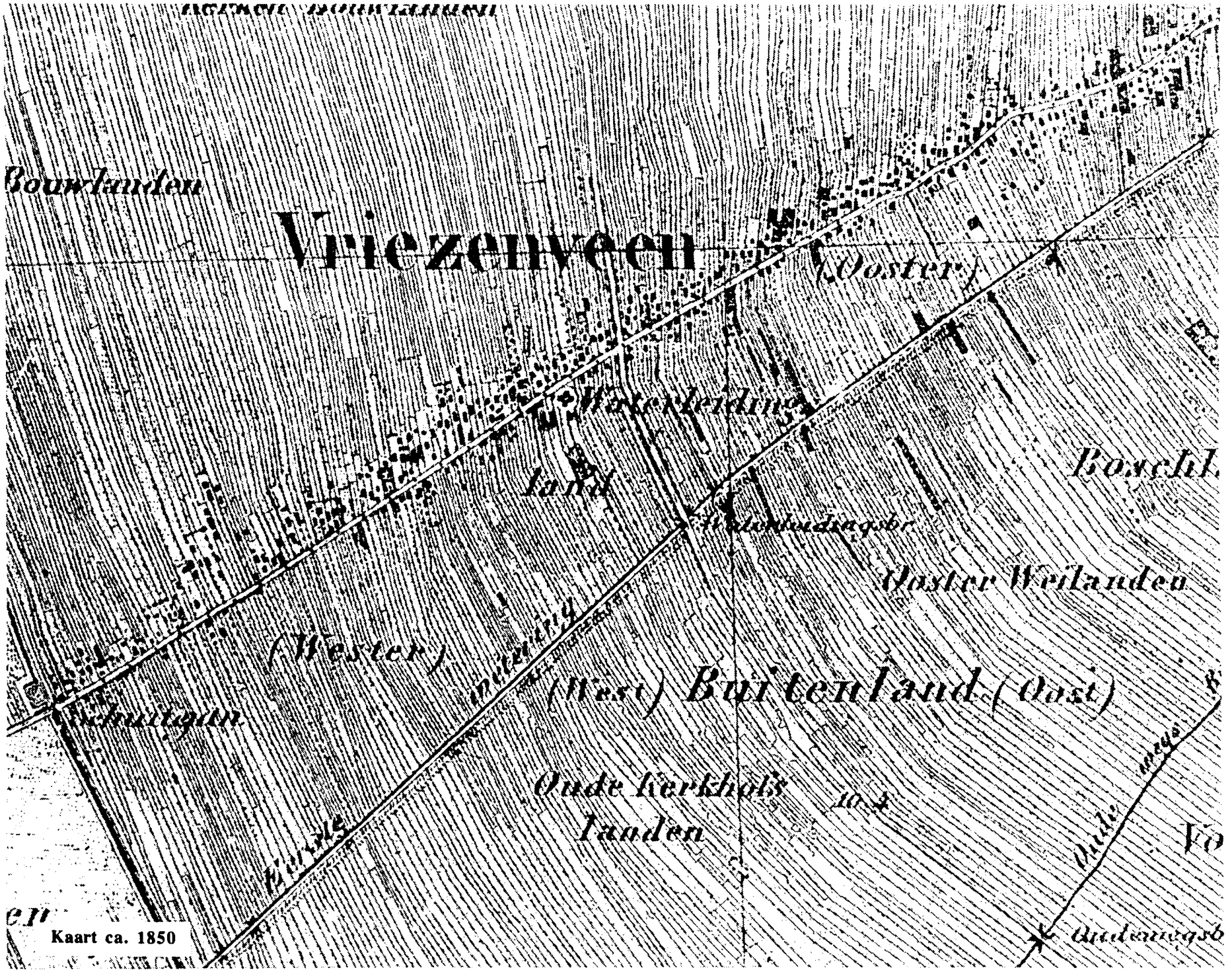
Bouwlanden
Vriezenveen
(Oosten)
Hoofdlinie
Land
Boschl.
Oosten Weilanden
(Westen)
(West) Buitenland (Oost)
Oude Kerkhofs
landen
Kaart ca. 1850

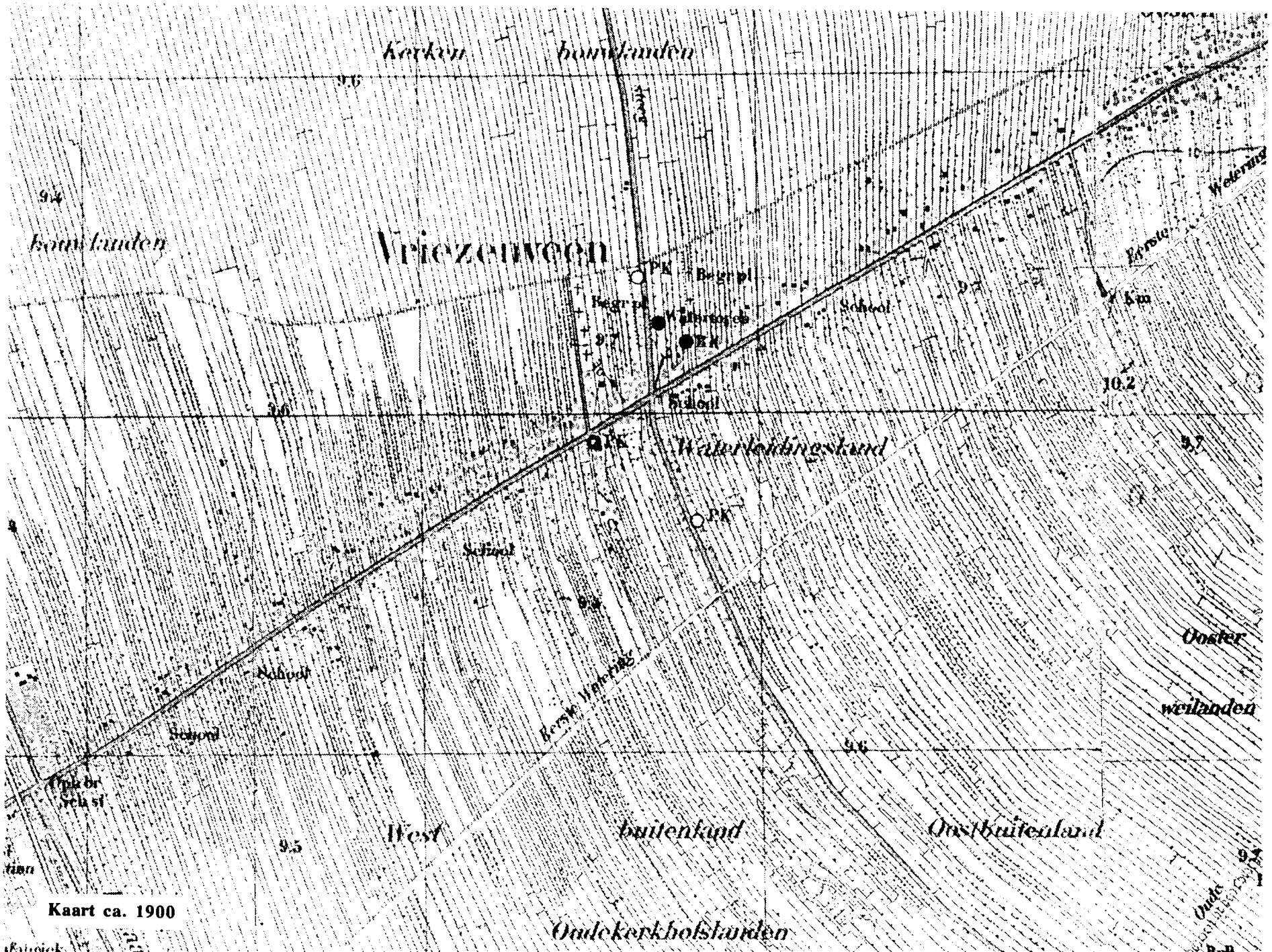

Kaart ca. 1900

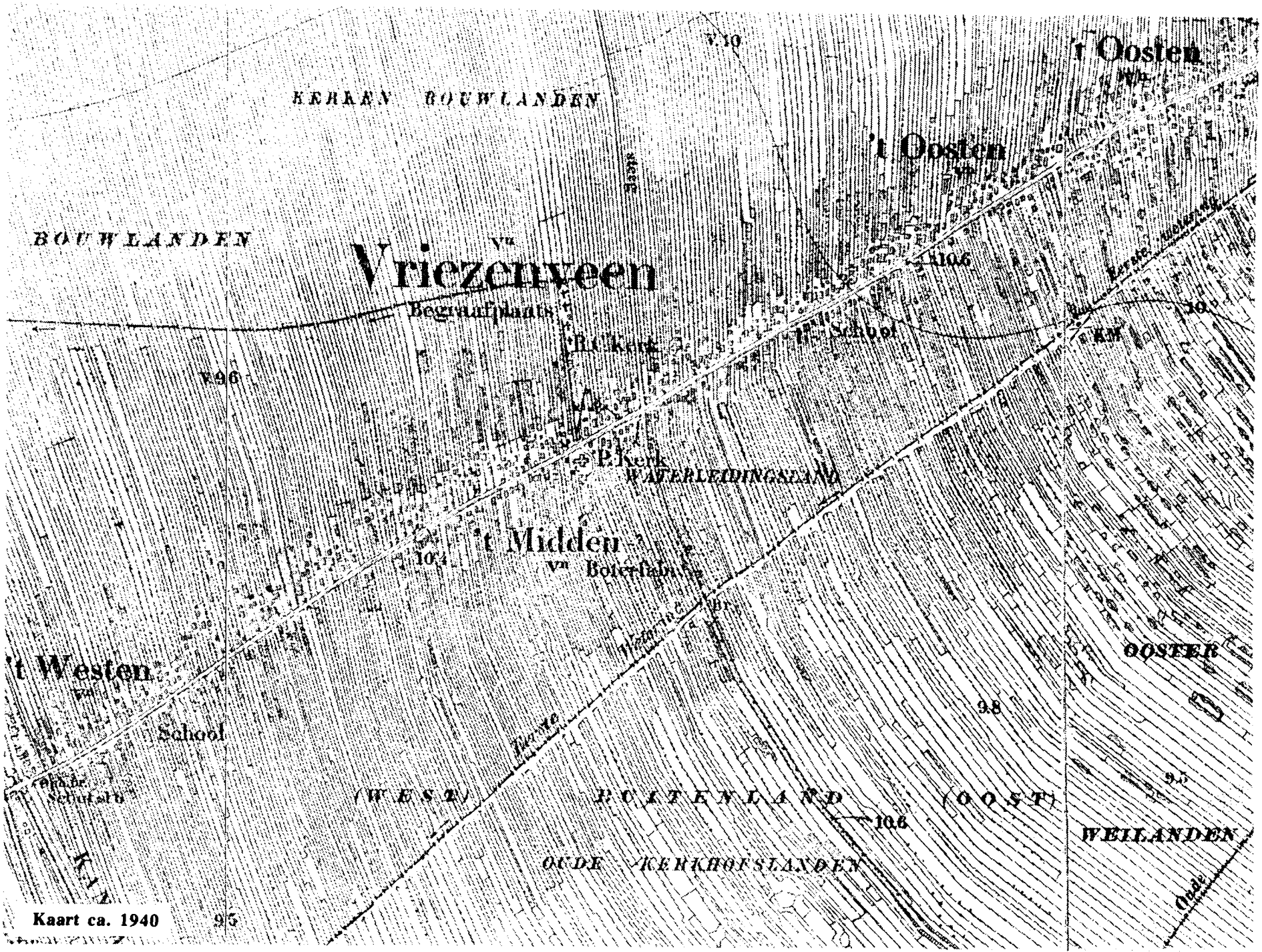

Kaart ca. 1940

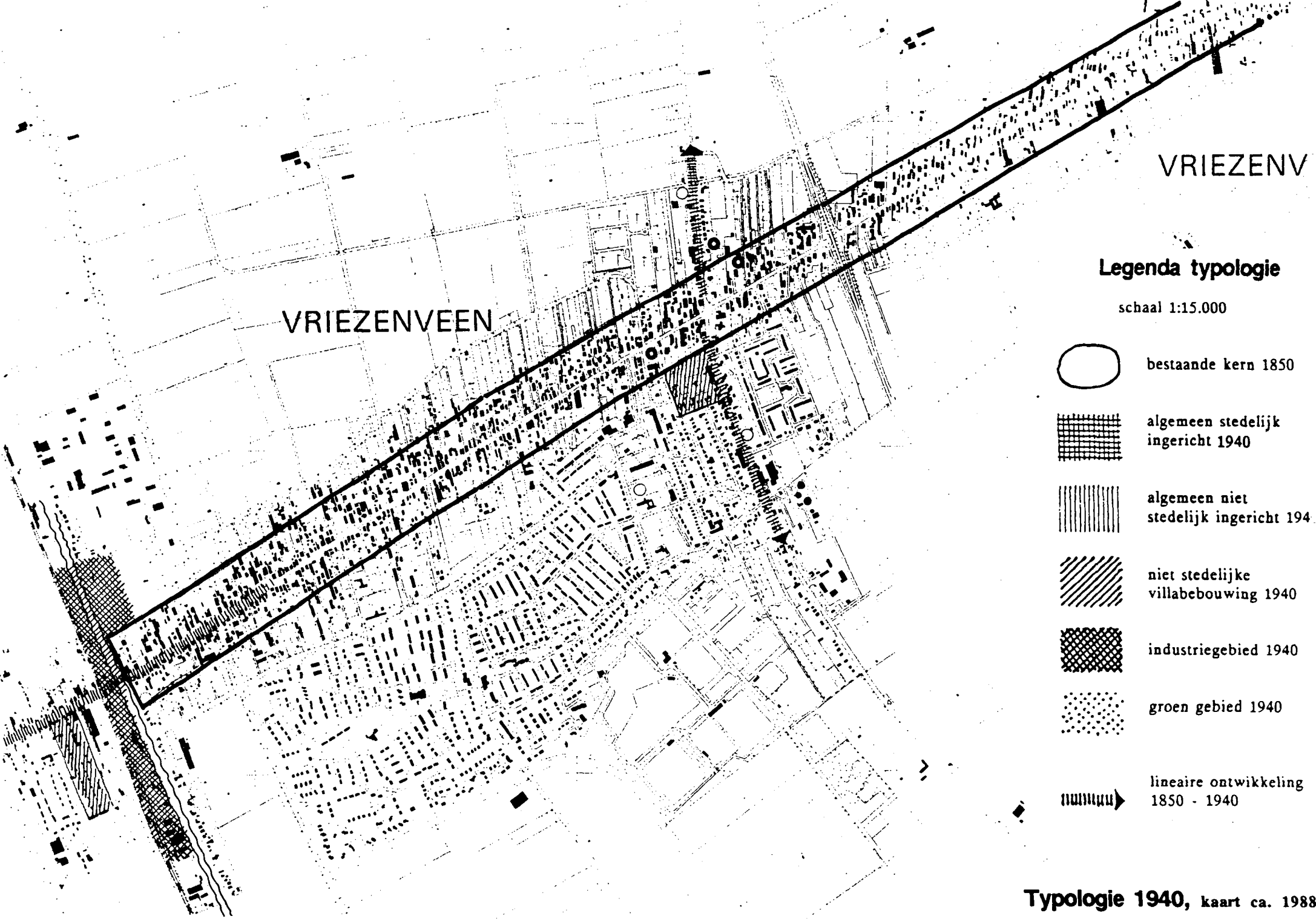

Typologie 1940, kaart ca. 1988

kaart ca. 1998

Bronnen

Literatuur Vriezenveen en Regio:
*Buurtschappen in overgang; rapport betreffende de buurtschappen Vriezenveensewijk en Westerhaar, Stichting Overijssel voor sociaal en cultureel werk, Zwolle, 1957.
*Colaris, W., H. Reimerink en L. Schepers, Botanische aspecten van het hoogveengebied ten noorden van Vriezenveen, Zwolle, 1975.
*Dunbar, G., Verhandeling over het graafschap Goor en beschrijving van de heerlijkheid Almelo en Vriezenveen; twee onuitgegeven hoofdstukken van den tegenwoordigen staat van Overijssel, Deventer, 1859.
*Een onderzoek naar de ruimtevergende voorzieningen in de gemeente Vriezenveen, E.T.I.O, Zwolle, 1955.
*Entjes, H., Omme sonderlinge lieve toe den vene; uit de geschiedenis en het volksleven van Vriezenveen, Den Haag, 1970.
*Entjes, H., Over het ontstaan van Vriezenveen, Groningen, 1979.
*Harmsen, D.G., Vriezenveners in Rusland, z.p.[Vriezenveen], 1966.
*Hosmar, J., De grote brand van Vriezenveen in oude ansichten, Zaltbommel, 1980.
*Hosmar, J., De Ruslandvaarders, Zaltbommel, 1986.
*Hosmar, J., Graven in Vriezenveen's verleden, Enschede, 1981.
*Hosmar, J., Vriezenveen in oude ansichten, deel 2, Zaltbommel, 1977.
*Hosmar, J., Vriezenveen in oude ansichten, deel 4, Zaltbommel, 1983.
*Hosmar, J., Vriezenveense boeren dreven twee eeuwen handel op Rusland, Uit: het contact; 23 (1968) n.o. 8 t/m 14, 16 t/m 18 en 20; 24 (1969) n.o. 1, 6 en 8.

*Hosmar, J., Vriezenveense Rusluie in het rijk der tsaren, Enschede, 1976.
*Jansma, T.S., Rapport betreffende de grensscheiding van de gemeenten Vriezenveen en Ambt Hardenberg, Den Haag, 1935.
*Kobes, Wzn, B., Vriezenveen in oude Ansichten, Zaltbommel, 1972.
*Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische verhoudingen in de gemeente Vriezenveen, E.T.I.O., Zwolle 1951
*Sociale kaart van de gemeente Vriezenveen; een schets van een plaatselijke situatie, Stichting Overijssel, Zwolle, 1969.
*Visser, R. de, Vriezenveen: gisteren-vandaag-morgen; een historische en sociaal-geografische schets, Zwolle, 1971.

Kaarten:

*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:

*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Vriezenveen tussen 1850 en 1940.

Jaar[1)]	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	2.991	100
1860	3.248	109
1870	3.469	116
1880	3.734	125
1890	3.854	129
1900	4.323	145
1910	5.283	177
1920	6.625	221
1930	8.750	293
1940	9.667	323

1) Cijfers per 31 december

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Vriezenveen in 1847.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Vriezenveen	2.820	440
Bruinehaar	80	10
Gemeente Vriezenveen	**3.000**	**450**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Aa, van der, 1848, p. 917.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Vriezenveen op 31 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Vriezenveen	6.017	-
De Pollen	475	-
Aadorp	730	-
De Westerhoeve	307	-
Weitemanslanden	89	-
De Aa	35	-
Verspreide huizen	85	-
Wijk Vriezenveen	**7.738**	**1.446(462)** [1]
Vriezenveensewijk	1.302	-
Westerhaar	1.022	-
Bruinehaar	183	-
Verspr. huizen Engbertsdijksvenen	227	-
Overige verspreide huizen	148	-
Wijk Bakkershoopvenen en Oudegatsvenen	**2.882**	**471(517)**
Varende schepen	3	
Woonschepen	6	
Gemeente Vriezenveen	**10.629**	**919(517)**

1) (462) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Vriezenveen op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Kern Vriezenveen	10.949	3.536
Buitengebied Vriezenveen	688	194
Kern De Pollen	254	76
Buitengebied De Pollen	253	75
Kern Vriezenveensewijk/ Westerhaar	4.416	1.455
Buitengebied Vriezenveensewijk/ Westerhaar	272	93
Kern Aadorp	1.386	463
Buitengebied Aadorp	8	7
Verspreide huizen Langeveen	158	47
Kloosterhaar gedeeltelijk	99	31
Gemeente Vriezenveen	**18.483**	**5.977**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

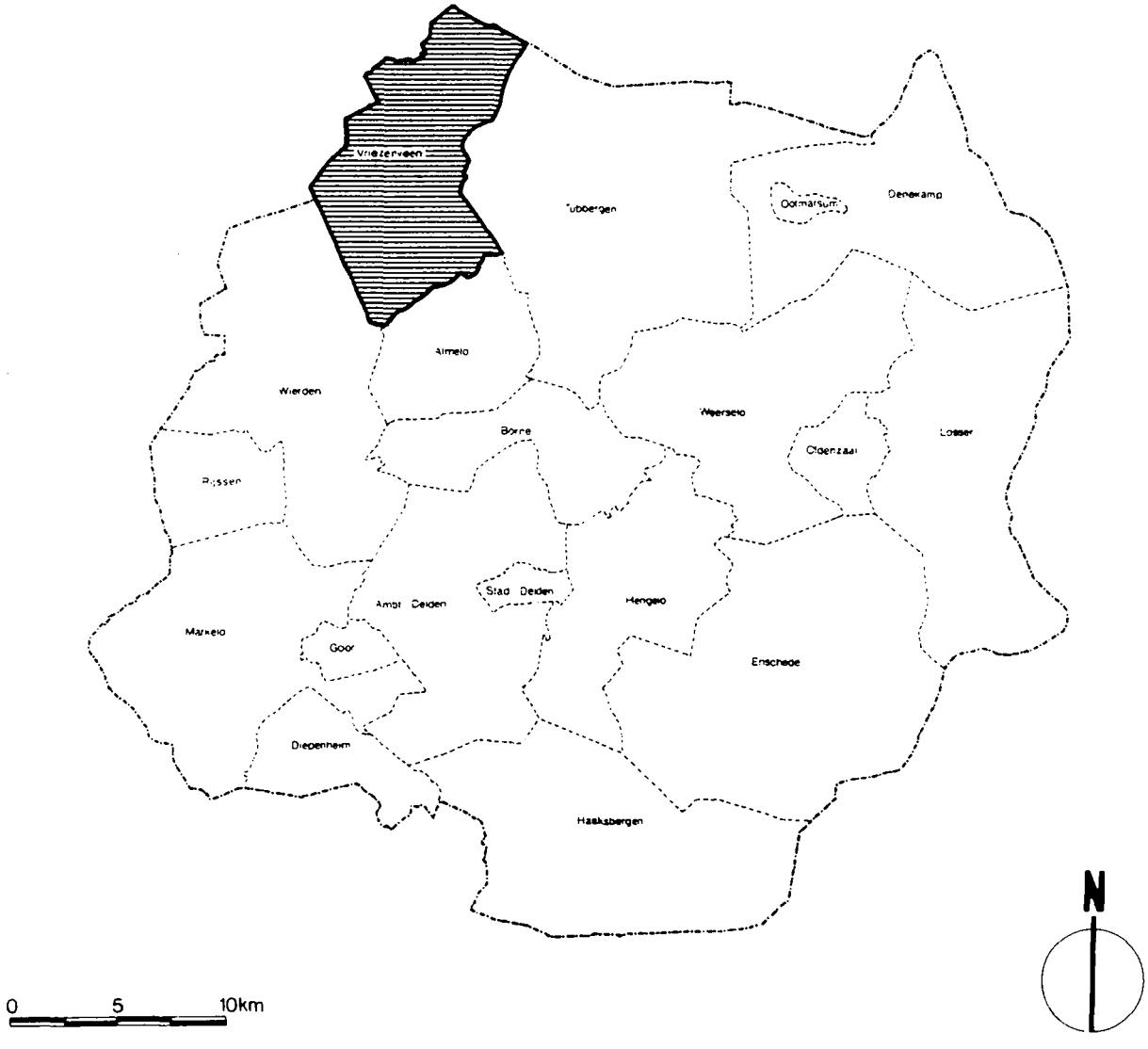

------ Grenzen van Twente
------ Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

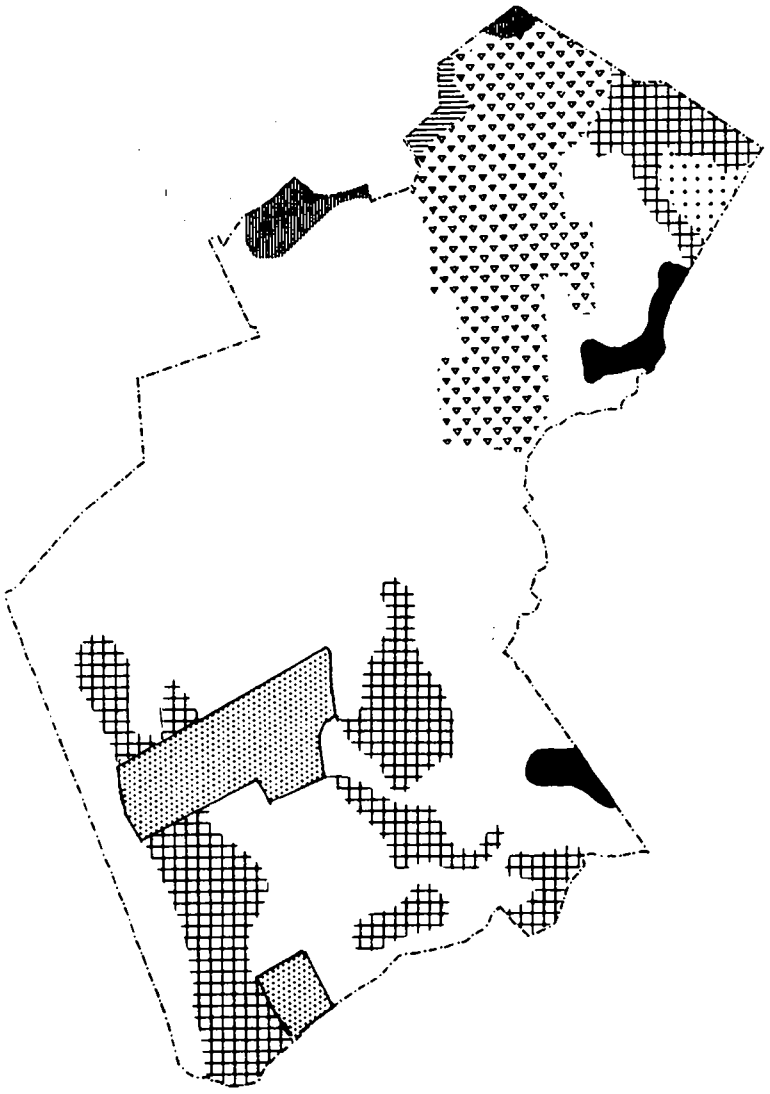

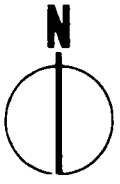

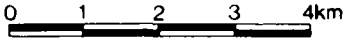

- Gestuwde afzettingen bestaande uit grof zand (haarpodzolgronden)
- Enkeerdgronden met een 30-50cm dik cultuurdek op gestuwde afzettingen
- Fijnzandige veld- en laarpodzolbodems
- Dekzandwelvingen bestaande uit grof materiaal
- Veldpodzolgronden met veel terreindepressies als dobben gevuld met veen
- Verschillende soorten veengronden, deels vergraven
- Grotendeels onvergraven hoogvenen (natuurreservaat "Engbertsdijksvenen")
- Stedelijke bebouwing

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

INFRASTRUCTUUR ANNO 1984

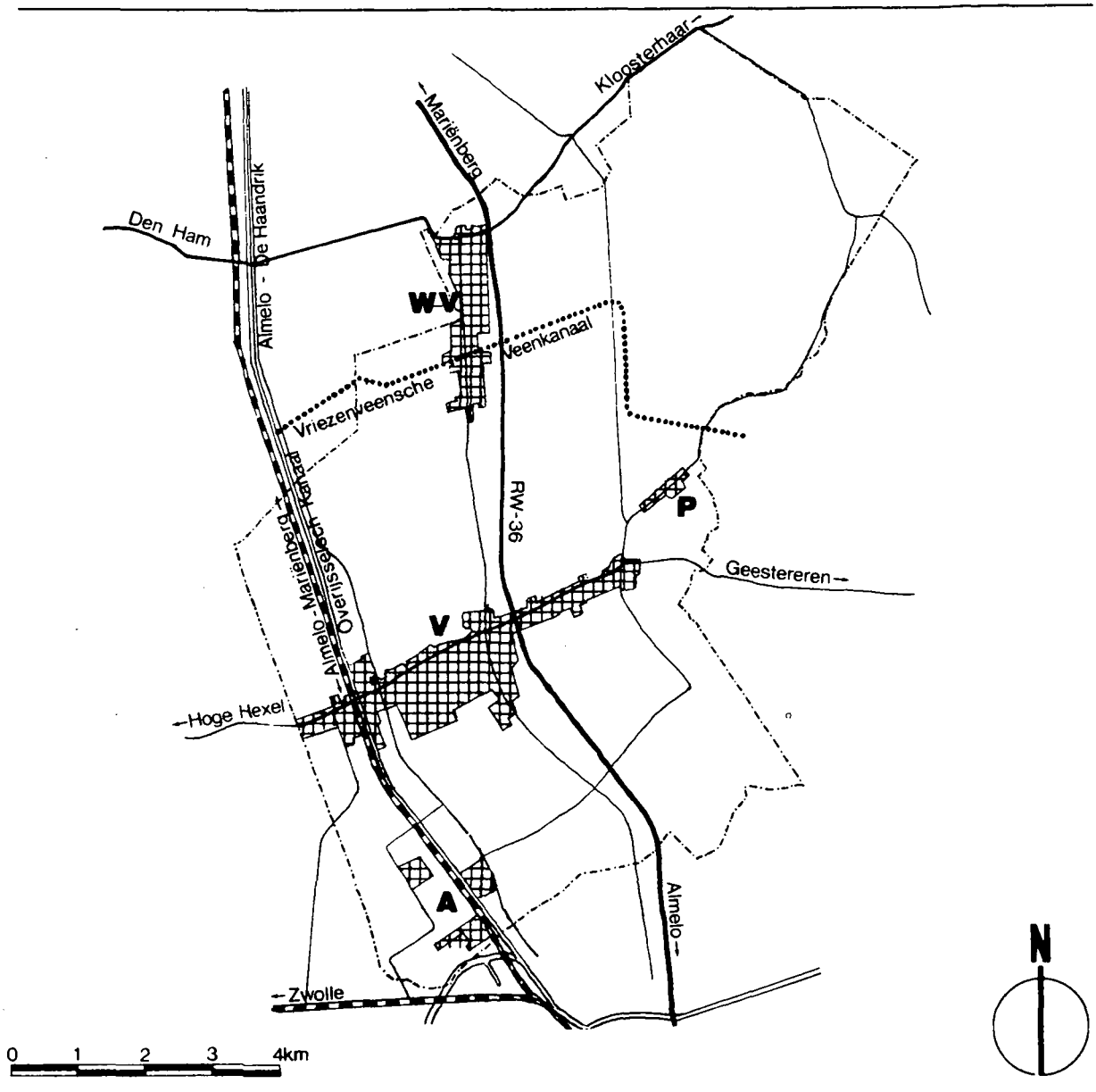

- Autoweg zonder gescheiden rijbanen
- Hoofdweg: 7 meter of breder
- Overige verharde wegen
- Spoorweg
- Waterweg
- Voormalige waterweg
- Bebouwing

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

Kaart 4

GEMEENTE VRIEZENVEEN OMSTREEKS 1850

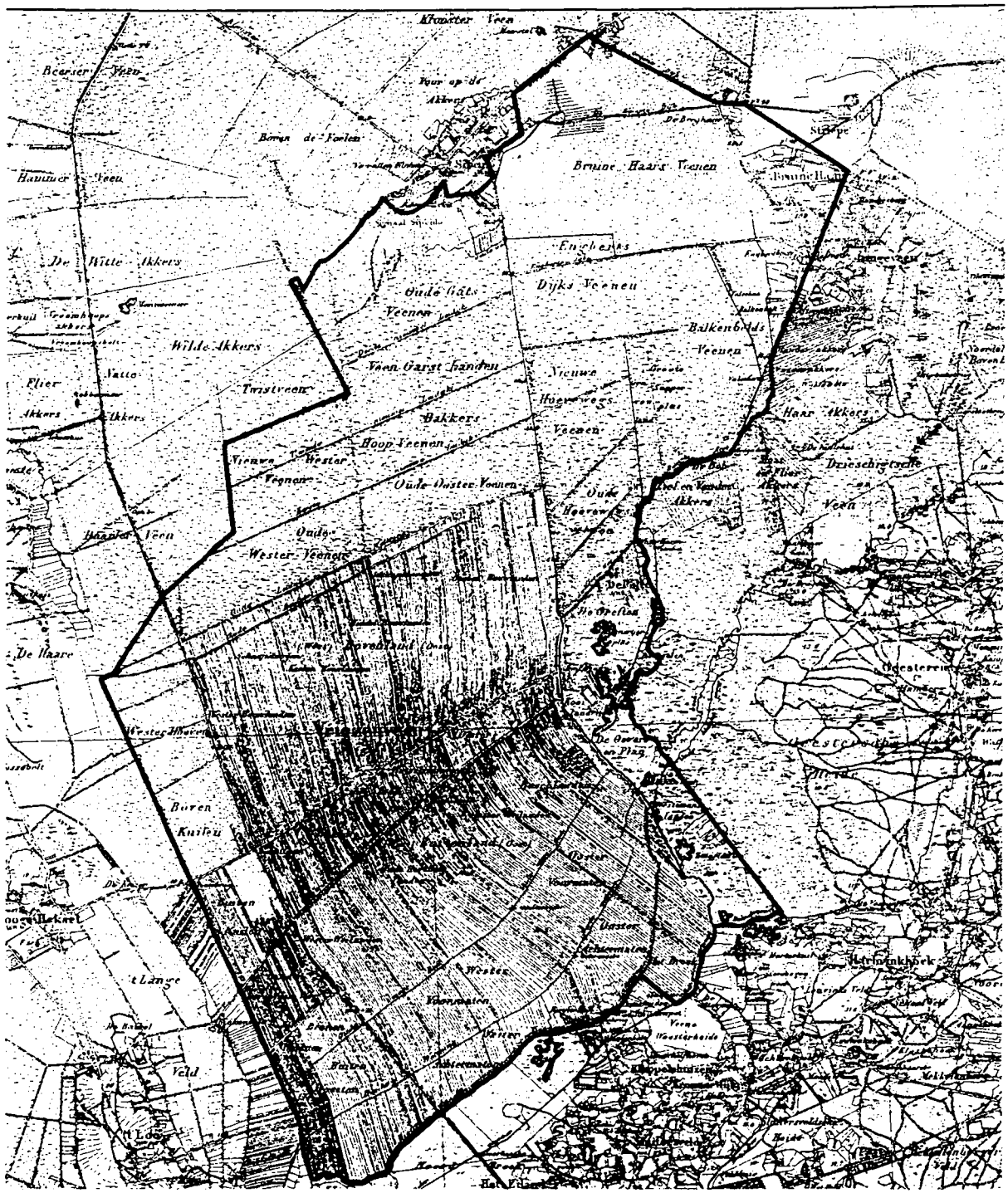

Bron: Topografische en militaire kaart van Nederland, 1973.

Kaart 5

GEMEENTE VRIEZENVEEN OMSTREEKS 1933 (Situatie voor ruilverkaveling)

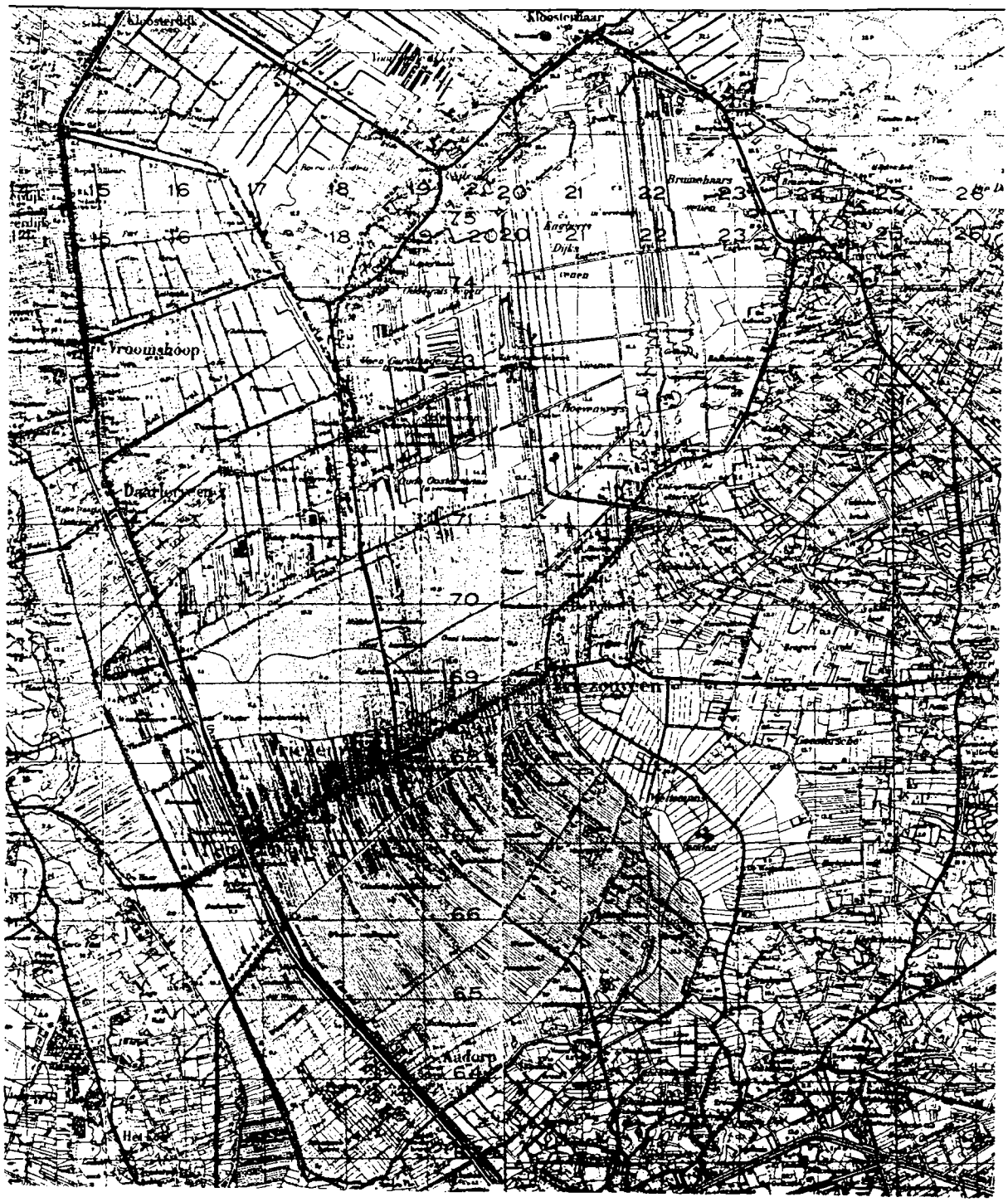
Kloosterdijk
Kloosterhaar
Vroomshoop
Vriezenveen
Zuidwolde
Brummelhaars
Angelsers
Dijk
Hoevensweg
Hoevensweg
Hoevensweg

Kaart 6

GEMEENTE VRIEZENVEEN OMSTREEKS 1972

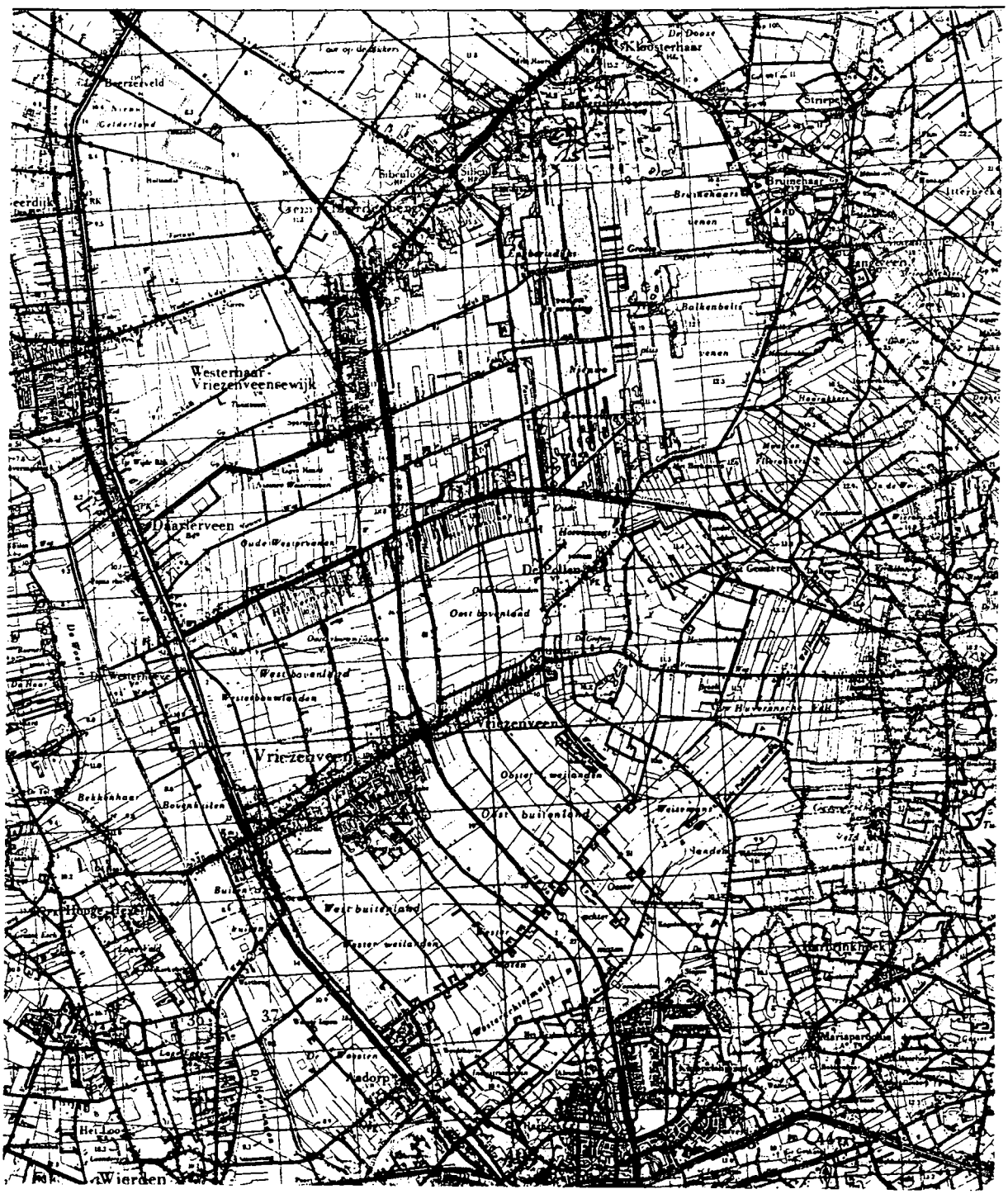

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.